

ƏLİ ŞƏRİATİ VƏ SAİD QÜTBÜN SOSIAL-FƏLSƏFİ GÖRÜŞLƏRİ: MÜQAYİSƏLİ TƏHLİL

© 2020

Veliyev Daxil Cahangir, dosent əvəzi, Fəlsəfə tarixi
və Mədəniyyətşünaslıq kafedrası
Bakı Dövlət Universiteti

(1148, Azərbaycan, Bakı, Z.Xəlilov 23, e-mail: daxilv@mail.ru)

Xülasə. Bəşəriyyət tarixi görkəmli mütəfəkkirlərə, istedadlı tədqiqatçılara, o cümlədən fəlsəfə sahəsində çox borcludur. Məhz onların səyləri sayəsində sosial dəyərlər və mütərəqqi fikirlər formalaşmış, inkişaf etmişdir. XX əsrin müsəlman fəlsəfi düşüncə tarixi bir sıra görkəmli şəxsiyyətlərlə təmsil olunur. Müəyyən məsələlərə və fikirlərə münasibətlərində oxşarlıqlar olsa da, bir sıra ciddi problemlərin həllində fərqliliklər mövcud idi. Bunların sırasında Əli Şəriati (İran) və Səid Qutb (Misir) var. Onlar sosial-fəlsəfi məsələlərin inkişafına mühüm töhfələr verdilər, xalqlarının və bütün bölgənin mənəvi mədəniyyətinin aparıcı nümayəndələri olmuşlar. Hər ikisi də İslamı sadəcə bir din yox, dünyəvilik prinsipinə söykənən mənəvi inqilabi layihə hesab edən müsəlman hərəkatının filosofları idi. Müasir dövrün bu mütəfəkkirlərinin ideyaları arasında bir sıra, gözə çarpan fərqlər də var. Əli Şəriati daha çox Avropa filosofları tərəfindən təsirlənsə də, Səid Qutbünün təlimləri müsəlmanların təlimlərinə güclü bir yönümlə fərqlənirdi. Bundan əlavə, Əli Şəriatinin panteist görüşləri də nəzərə alınmamalıdır.

Açar sözlər: XX əsr fəlsəfəsi, Əli Şəriati, Səid Qutb, İslamda islahatçı hərəkat, kapitalist münasibətləri, müqayisəli təhlil.

SOCIAL-PHILOSOPHICAL VIEWS OF ALI SHARIATI AND SAID KUTBI: COMPARATIVE ANALYSIS

© 2020

Veliyev Daxil Jahangir, acting Associate Professor, Department
of the History of Philosophy and Cultural Studies
Baku State University

(1148, Azerbaijan, Baku, Z. Khalilov St., 23, e-mail: daxilv@mail.ru)

Abstract. The history of mankind owes much to outstanding thinkers, talented researchers, including in the field of philosophy. It was thanks to their efforts that social values and innovative ideas were formulated, and development progressed along the line of progress. The history of Muslim philosophical thought of the twentieth century is represented by a number of outstanding personalities. Although there are similarities in their views on certain issues and ideas, however, there were differences in solving a number of serious problems. Among them are Ali Shariati (Iran) and Saeed Qutb (Egypt). They made a significant contribution to the development of socio-philosophical issues, were leading representatives of the spiritual culture of their people and the entire region. Both were philosophers of the Muslim movement who considered Islam to be simply a religion, a moral revolutionary project based on the principle of secularism. There are also other, rather obvious differences, between the concepts of these thinkers of the modern era. Although Ali Shariati was more influenced by European philosophers, the teachings of Saeed Qutb were distinguished by a strong orientation towards the teachings of Muslims. In addition, the pantheistic views of Ali Shariati should not be ignored.

Keywords: 20th century philosophy, Ali Shariati, Saeed Qutb, reformist movement in Islam, capitalist relations, comparative analysis.

СОЦИАЛЬНО-ФИЛОСОФСКИЕ ВЗГЛЯДЫ АЛИ ШАРИАТИ И САИДА КУТБИ: СРАВНИТЕЛЬНЫЙ АНАЛИЗ

© 2020

Велиев Дaxиль Джахангир, и.о. доцента кафедры
истории философии и культурологии
Бакинский государственный университет

(1148, Азербайджан, Баку, ул. З.Халилова, 23, e-mail: daxilv@mail.ru)

Аннотация. История человечества во многом обязана выдающимся мыслителям, талантливым исследователям, в том числе и в области философии. Именно благодаря их стараниям формулировались социальные ценности и передовые идеи, шло развитие по линии прогресса. История мусульманской философской мысли XX века представлена рядом выдающихся личностей. Хотя есть сходство в их взглядах по определенным вопросам и идеям, однако в решении ряда серьезных проблем были и различия. Среди них следует назвать Али Шариати (Иран) и Саида Кутба (Египет). Они внесли значительный вклад в развитие социально-философской проблематики, были ведущими представителями духовной культуры своего народа и всего региона. Оба были философами мусульманского движения, которые считали ислам просто религией, моральным революционным проектом, основанным на принципе секуляризма. Между концепциями этих мыслителей современной эпохи есть также и другие, довольно очевидные различия. Хотя Али Шариати больше находился под влиянием европейских философов, учение Саида Кутба отличалось сильной ориентацией в сторону учения мусульман. Кроме того, не следует игнорировать пантеистические взгляды Али Шариати.

Ключевые слова: философия XX века, Али Шариати, Саид Кутб, реформаторское движение в исламе, капиталистические отношения, сравнительный анализ.

Giriş. Əsrlər boyu dünya mütəfəkkirləri arasında özünəməxsus fikir və düşüncəsi olan şəxslər yaşayıb-yaratmış, öz zəkası ilə bəşəriyyətə misilsiz xidmətlər etmişlər. İnsanlıq bu şəxslərə çox şey borcludur. Məhz bu elm fədaillərinin sayəsində insani dəyərlər inkişaf etmiş, düşüncələr işıqlanmış, qaranlıqlar aydınlığa qovuşmuşdur. XX əsr müsəlman fəlsəfi fikir tarixində də bir sıra görkəmli şəxsiyyətlər formalaşmış, öz yaradıcılıqları ilə təkcə müsəlman ölkələrində deyil dünyanın bir sıra ölkələrində xüsusilə də Aropada çox böyük rəğbətlə qarşılanmışlar. Onların müəyyən məsələlərdə , ideyalarda həmfikir olsalara da bir sıra ciddi problemləri

həllində fikir ayrılıqları olmuşdur. Belə filosoflardan İrandan olan Əli Şəriatini və Misirli Səid Qutbi misal göstərmək olar. Həm Səid Qutb, həm də Əli Şəriati öz dövrləri üçün güclü tənqidi baxışlara, təsəvvürlərə malik filosof və mütəfəkkir olmuşlar. Onların hər ikisi islamı sadəcə din kimi deyil, təkəlləhlik prinsipinə əsaslanan mənəvi inqilabi proyekt kimi qəbul edən müsəlman intibahının filosofları idilər. Eyni zamanda hər iki mütəfəkkirin konsepsiyaları arasında kifayət qədər aydın görünən fərqlər də mövcuddur. Belə ki, Əli Şəriati bir mütəfəkkir kimi Avropa filosofların təsirlərinə məruz qaldığı halda Səid Qutbın təlimi müsəlmanlığa ciddi

orientasiyası ilə fərqlənirdi. Bundan əlavə, Əli Şəriətinin panteist görüşləri də nəzərə alınmalıdır.

İlk baxışda Qütbün təqdim etdiyi tezislər Əli Şəriətinin analoji düşüncə tərzini xatırladır. Lakin ontologiya sahəsində Səid Qütbün və Əli Şəriətinin fəlsəfəsi fərqlənir. Şəriəti bir sıra müsəlman ideoloqları tərəfindən tənqiddə məruz qalmışdı. Belə ki, onun ontologiyası Quranda və Sünənlərdə göstərilən şəriət qanunlarına riayət edən insanın həyat fəaliyyəti ilə bütöv kainat, eləcə də insanın öz təbiəti arasında harmoniyanın yaradılmasını nəzərdə tuturdu.

Şəriəti və Qütbün baxışlarında oxşar və fərqli cəhətlər. Əli Şəriəti kimi Misir mütəfəkkiri Qütb də insanda bədən və ruhun dualizmi probleminə xüsusi diqqət yetirirdi. Qütb yazırdı: "ikili dedikdə biz onun mahiyyətini nəzərdə tuturuq (insan gildən yaranıb və Allah ona ruh verib), belə ki, lap əvvəllərdən xeyrə və şərə, yalana və həqiqətə meyllidir". Bununla yanaşı, insana xeyri və şəri ayıracaq şüurluluq xasdır və bu, insanların öz hərəkətlərinə görə nəinki fərdi, həm də kollektiv məsuliyyət daşımaqlarını şərtləndirir. Qütb deyirdi ki, "məhz elə bu, məsuliyyətlə müşayiət olunan azadlıqdır". İnsanın bu və ya digər yolu seçməsi xarici faktorlardan asılıdır. Bütün bu faktorlar yeganə həqiqi realıq olan Allaha tabe olduğundan insanın azadlığı və seçimi ilahi iradə ilə məhdudlaşdırılıbdır [10, səh 107].

Ontoloji aspekt tövhid konsepsiyasına uyğun olaraq belə təqdim edilir ki, təbiət vahiddir və Allaha tabedir. İnsanda bir-birinə qarşı duran iki gücün - simvolik olaraq göstərilən gil və ruhun mübarizəsi (analoji mübarizəni insan cəmiyyətində də izləmək olar) gedir. İslamda digər dinlərdən fərqli olaraq şeytan Allaha qarşı deyil, insanın içindəki ilahi tərəflərə qarşı durur (Quranda deyildiyi kimi, bütün mələklər içərisində yalnız şeytan insanın böyüklüyünü qəbul etməkdən imtina etdi). Bu baxımdan təbiətdə şər yoxdur. Xeyr və Şərin mübarizəsi isə müstəsna olaraq insanın və cəmiyyətin daxilindədir. Məhz buna görə də sosial sferaya müvafiq olaraq Şəriəti tövhidin prinsiplərinə zidd olmayan dialektik metoddan istifadə etməyi münasib sayırdı. Əli Şəriəti Allahın Qurandakı xarakteristikalarını təhlil edir və belə qənaətə gəlirdi ki, islamda da Allah ikilidir, Allahda yəhudilərin Musasının və xristianların İsanın cizgiləri birləşir – bu baxımdan insan öz təbiəti baxımdan Allaha oxşardır.

İslamda insan Allahın iradəsinin yerdəki icraçısıdır. Digər varlıqlardan onu, birincisi, qeyd olunan ikililik, ikincisi isə iradənin varlığı və seçim imkanları fərqləndirir. Beləliklə, heç bir canlı və yaxud heyvan öz təbiətinə və ona məxsus olan tələbat və instinktlərə qarşı çıxıb bilməz, yalnız iradəyə malik olan insan özünün fiziki, mənəvi və maddi tələbatlarına laqeydlik göstərməyə qadirdir, o, özünü irrasional apara bilər, öz iradəsinə uyğun olaraq xeyri və şəri özü seçə bilər, ilahi ruha və yaxud gilə uyğun olaraq azad həll edə bilər. Belə qərarın azadlığı insanda öz seçiminə münasibətdə məsuliyyət doğurur. Məhz seçimi insanın mahiyyətini müəyyən edir, onu müəyyən obrazla xarakterizə etməyə imkan verir, çünki əzəldən insanlar Allah qarşısında eynidirlər, bərabərdirlər (Tövhidin islam prinsipləri ilə şərtləndiyi kimi).

Onlarda bərabər səviyyədə həm gil, həm də ilahi ruh iştirak edir. Əsl ekzistensiya insan tərəfindən bu və ya digər ideyaları seçərkən əldə olunur. Təbiətin və insanın rolunun dərk olunmasında Şəriəti, şübhəsiz ki, varlığın mahiyyətdən öncə gəldiyini zənn edən ekzistensialistlərin baxışlarına yaxındır. Belə ki, Sartr yazırdı ki, "insan əvvəlcə mövcud olur, görüşür, dünyada yaşayır və yalnız sonra müəyyənləşir", "insan onun varlıq layihəsi necədirsə, elə olur və o, mövcudluğuna görə cavabdehdir", "o, öz ehtiraslarına cavabdehdir". Sartr hesab edirdi ki, insanın heç bir əzəli yaradıcı mahiyyəti yoxdur və yalnız onun davranışında meydana çıxan, onun kim olduğunu göstərən seçimi var. Şəriəti də ekzistensialist – ateistlərdən fərqli olaraq (Sartr da onlara aid idi), belə hesab edirdi ki, insanın mövcudluğu şəraiti ilə şərtlənmiş əzəli ikili təbiəti azad seçimin ilkin şərtlərindən biridir.

Məsuliyyətə münasibətdə isə Sartrın fikrincə, insan

təkcə öz fərdliyinə deyil, bütün insanlara cavabdehdir, çünki bizdən insan yaradacaq heç bir hərəkətimiz yoxdur, bizim necə olmaq istədiyimiz bizdən eyni zamanda bizim xəyal etdiyimiz kimi olmalı olan insan obrazı yaratmazdı. J.P.Sartrla razılaşsaq, qeyd etmək olar ki, insan azadlığı heç nə ilə məhdudlaşa bilməz, "Determinizm yoxdur, insan azaddır, insan – bu, azadlıqdır".

Şəriəti də öz növbəsində təsdiq edir ki, insan azadlığı və iradəsi insan iradəsindən fərqli olaraq mütləq olan Allahın iradəsi ilə sərhədlənir. Bununla da insan təkcə öz taleyinə və öz hərəkətlərinə məsuliyyət daşımır, o, həm də Allah qarşısında və insanlar qarşısında ona həvalə edilmiş missiyadan ötrü Allahın qarşısında, ilahi niyyətlərin yerinə yetirilməsinə görə məsuliyyət daşıyır. Şəriəti ekzistensialistlərin, Sartrın, xüsusilə onun insan və insan azadlığı haqqında təlimini yüksək qiymətləndirmişdir. Lakin o qeyd edirdi ki, ekzistensializm insana bu azadlıqdan necə istifadə etməsini aydınlaşdırmırdı, halbuki bundan fərqli olaraq, həmin dövrdə islamda insana getməli olduğu yolu, xeyr və şər meyarlarının müxtəlifliyini göstərirdilər, insana onun tapşırıqlarını, vəzifələrini izah edir və ümid verirdilər.

Qütbün antropoloji konsepsiyasının bu aspektləri Əli Şəriətinin insanın təbiəti və missiyası haqqında analoji düşüncələrini xatırladır. Bundan əlavə, Şəriəti kimi Qütb də belə bir fakta diqqət yetirir ki, Allah insanı öz ixtiyarına buraxmayıb, ona həmişə riayət etməli olduğunu göndərmiş (Qeyd edək ki, Əli Şəriəti bütövlükdə ekzistensialistlərin insan azadlığı və məsuliyyəti barədə ideyaları ilə razılaşır, yalnız onların bu azadlıqdan necə istifadə etmək haqda düşüncələrini tənqid edirdi). İnsanın missiyası ilə bağlı ideyanın Qütb tərəfindən şərhli Əli Şəriətinin konsepsiyası ilə oxşardır: insan Allahın yerdəki bəndəsidir və ilahi iradəni yerinə yetirməlidir. Səid Qütb göstərirdi ki, insan Allahın buyurduğu yolla gedərsə, insan cəmiyyəti dünya ilə harmoniyaya girəcək, insanların mövqeyi isə həтта mələklərin mövqeyindən üstün olacaqdır. Lakin iradə və seçim azadlığına malik olan insan şəriətə riayət etməkdən boyun qaçıra bilər, belə yolu seçmiş cəmiyyət isə cahildir.

Səid Qütbün və Əli Şəriətinin antropoloji konsepsiyalarının Quranın şərhinə əsaslanan uyğunluğunu qeyd etməliyik. Onların ontoloji görüşlərində üst-üstə düşən məqamlar da vardır. Həm Qütbün, həm də Şəriətinin konsepsiyasında göstərilir ki, ruha bədən arasında mübarizə insanın, cəmiyyətin daxilində baş verir. Həm Şəriətiyə, həm də Qütbə görə, təbiət vahiddir və bütünlüklə Allaha tabedir. Lakin Əli Şəriətidən fərqli olaraq, Qütb yarıdanla yaradılan arasında kəskin həddlər qoyurdu. Bu iki islam mütəfəkkirinin ontoloji konsepsiyalarını müqayisə etsək, görürük ki, Şəriəti kimi, Qütb də islam teologiyasından fərqli mövqələrdə dayanırlar. Qütbün insanın təbiəti qaydışı kimi universal qanun haqqında düşüncələri onu göstərir ki, "Müsəlman qardaşları" nəzəriyyəçisi kosmik yönümlü idi, bu isə Qurana ziddir. Ola bilər ki, Qütb Qərb filosoflarının fəlsəfəsinə həddən artıq aludə olmuşdur. Bundan başqa, hər iki mütəfəkkirin baxışlarında gil və ruh simvollarının şərhlərində də ilk baxışdan gözə görünməyən fərqli məqamlar da var.

Belə ki, Əli Şəriəti Quran mətnlərinin gilin insan təbiətini təşkil etməklə yanaşı, həm də təbiətin bir hissəsi olmasını bildirən aspektinə əhəmiyyət vermir. Əgər Əli Şəriəti bu simvolu məhdud şəkildə şərh edirdisə, Qütbün konsepsiyasında onun geniş şərhli mövcuddur, eyni zamanda bu düşüncələr Misir mütəfəkkirinin fəlsəfəsinin ontologiyasında deyil, sosial nəzəriyyəsindədir. Konkret desək, burada söhbət cahillik təlimindən gedir. Qütbə görə, Peyğəmbərin və ondan sonra gələn dörd xəlifənin dövründə olan cəmiyyətdən başqa bütün cəmiyyətlər cahildir. Qütbün bu spesifik mövqeyi onun radikallıqda günahlandırılmasına və bir sıra mübahisələrə gətirib çıxarmışdır.

Əli Şəriəti isə bu kontekstdə bir qədər loyallıq mövqedən çıxış edir. Lakin Səid Qütbün tənqidçiləri onun konsepsiyasının sosial aspektlərinə daha çox diqqət yetirirlər.

Müsəlman icmasının üzvləri cəmiyyətin bu prosesi nəzərdə saxlaması şərti ilə öz mülkiyyət hüquqlarına ciddi

önəm verirdilər. Xüsusi mülkiyyətə münasibətdə Qütb onun elə şərtlə saxlanılmasını vacib hesab etmişdir ki, bunun üçün mülkiyyətçi muqaddimə əmək deyil, şəxsi əməkdən istifadə etməlidir, işçilərə isə onların qazancının yarısından az olmayaraq layiqli əmək haqqı verilməlidir. Burada əsas məsələ kapitalın hədsiz təmərküzləşməsinə, inhisarın, kasıb və varlılar arasında uçurumun yaranmasına izin verməmək olmalıdır. Buna görə də, əvvəla, Qütb təkid edirdi ki, böyük sənaye və aparıcı istehsal sahələri iqtisadiyyatın özəl sektoruna deyil, dövlət sektoruna aid olmalıdır və buradan gələn qazanc xalqın özünə çatmalıdır.

İkincisi, hazırkı halda Səid Qütb zəkatı (cəmiyyətin daha yüksək təminatlı üzvlərindən az təminatlıların xeyrinə alınan vergi) ən effektiv mexanizm hesab edirdi. Zəkat islamın sütunlarından biri hesab olunur və islam dövlətində gəlirlərin ədalətli bölüşdürülməsi zərurəti üzərində təkid edən müsəlman iqtisadiyyatının başlıca prinsiplərindən biri rolunda çıxış edir. Qütb qeyd edirdi ki, zəkat yığmağa əsaslanan vergi toplama sisteminin həyata keçirilməsi artıq əmlakın təbəqələşməsindən və kapitalın təhlükəli təmərküzləşməsindən qaçmağa imkan verir. Müsəlman qardaşlığı assosiasiyasının ideoloqunun fikrincə, zəkat islam dövləti tərəfindən sosial sferaların maliyyələşdirilməsində istifadə olunur. Zəkatın yığılması nəticəsində müsəlman cəmiyyətində nə hədsiz varlılar, nə hədsiz kasıblar, nə dəhşətli yoxsulluq, nə də hədsiz cah-cəlal olacaqdır. Bütün insanlara layiqli həyat təmin ediləcəkdir.

Qütb həm də islam tərəfindən məqbul sayılmayan sələmçilikdən, şəriət tərəfindən qadağan olunan şeylərdən (içki və narkotika alveri, qumar biznesi, fahişəlik) alınan qazancın yolverilməzliyi kimi cəhətlərə də diqqət yetirir. O, bununla bağlı olaraq, faizsiz kreditlər verən islam banklarının və işsizlərə kömək kassalarının yaradılmasını zəruri hesab edir. Qeyd etmək lazımdır ki, göstərilən cəhətlər islam inqilabından sonra İranda tətbiq olunmuşdur.

Qütbün iqtisadi görüşləri İmam Xomeyninin islam iqtisadiyyatı haqqındakı baxışlarını xatırladır. Qeyd etmək lazımdır ki, sonuncu öz növbəsində Şəriətinin sinifli cəmiyyətin yaradılması tezisində və marksizmə rəğbətində qarşı kəskin tənqidlə çıxış etmişdir. Bu baxımdan sosial və iqtisadi münasibətlərdə Səid Qütb Əli Şəriətidən daha mülayim, mötədil mövqedə durur. Bununla belə, Əli Şəriəti islam fəlsəfəsi tarixində xüsusi yer tutur. Əli Şəriəti islamdakı islahatçı cərəyanın nəzəriyyəçisi kimi intibah qanadının nümayəndəsidir. Şəriətini bəzən Cəmaləddin Əfqaninin və Məhəmməd Əbdühün (Abdonun) ideya varisi adlandırırlar, amma bu müqayisənin düzgünlüyü son dərəcə şübhəlidir, çünki sonuncular daha çox aqnostiklər – öz müsəlman mədəniyyətinin eyniliyini saxlamaqla

Qərb kapitalizminin nümunəsi olan islam cəmiyyətinin modernizasiyasının tərəfdarları kimi çıxış edən islam intibahının ideoloqları idi. Əli Şəriətidə Məhəmməd İqbalın baxışları rəğbət oyatmışdı. Eyni zamanda Şəriəti bir filosof kimi Qərb fəlsəfəsi təlimlərinin – ekzistensializmin, markuzianlığın, marksizmin önəmli təsirini hiss etmişdir. Əli Şəriətinin konsepsiyasının orijinallığı ondan ibarətdir ki, o, islam dininin mahiyyətini dərk edərək, islamın Məhəmməd Peyğəmbər dövründəki prinsiplərə qayıtmaq tələbini əsaslandırır, müsəlmanlığın ciddi islahatını zəruri hesab edirdi.

Lakin Şəriətinin ideyaları bu istiqamətlərin müasir islam cəmiyyətinə panaseya kimi ifadə olunmasından ibarət deyildi, əksinə, filosof bu nəzəriyyənin üçüncü dünya ölkələrinin problem və reallığına tətbiqini, kapitalist ölkələrinin sənaye münasibətlərinə aludəçilikdən xilas olmasını vacib hesab edirdi. Filosof Qərbi kor-koranə və ağılsız şəkildə təqlid etməyin əleyhinə çıxış edirdi, lakin müsəlmana və islamla aqressiv vesternizasiyaya adekvat olaraq qarşı durmaq üçün, “düşməni üzdən tanımaq üçün” və öz mədəniyyətini və dinini yaxşı bilmək üçün Qərb mədəniyyəti ilə tanış olmağı zəruri hesab edirdi. “Özümdə hansısa həqiqəti əldə etmək üçün mən o birisindən keçməliyəm” deyən Sartrın Şəriətiyə göstərdiyi təsir burada aydın hiss olunur.

Beləliklə, Şəriətinin fikrincə, özündə marksizmin, Хуманитарни Балкански изследвания. 2020. Т. 3. № 1(7)

ekzistensializmin güclü tərəflərini əks etdirən ideyalar islam dinində müəyyən yer tutur, eyni zamanda onun qüsurlarını korrekt edir. Buna görə də Əli Şəriəti həmin konsepsiyaların müsəlmanlığa toxunması nöqteyi-nəzərindən ümumi problematikasını, həmçinin bu fəlsəfi doktrinaların vəziyyətini islamın hüquqları baxımından tənqid edirdi. İslamı (özünün islahata məruz qalmış variantında) Şəriəti təkcə bəzi Şərq xalqlarının dini və mədəniyyətinin bir hissəsi deyil, Şərq ilə Qərb arasında, sağ ilə sol arasında, iki müsbət arasında, başqa sözlə, sahənin mərkəzində olmağa çağırış və insanın mövcud olması, ictimai münasibətlərin dəyişməsi, sosial bərabərsizliyin və istismarın ləğv edilməsi kimi başa düşürdü.

İctimai sistemi tənqid edərkən İran filosofu faktiki olaraq kapitalizmi və sosializmi fərqləndirmir, belə ki, onun fikrincə, “insanlar eyni tipdən yaranırlar”. Sənaye cəmiyyətində dəyərli istiqamət həm kapitalist, həm də sosialist baxımından öz əsasında “ekonomizm” prinsipi yaradır. İnsanlarda bütün mənəvi meyllənmə və şəxsi həqiqi dəyərləri məhv olmuş maddi istehlak meydana gətirir və daim inkişaf etdirir [10, s.32-33].

Kapitalizmi, “ümumi özgəninkiləşdirmədə” günahkarları, “mənəvi dəyərlərin tənəzzülü” və “intellektual tiranlığı” əmələ gətirən sosializmi, “fanatik inamı” və dialektik materializmi tənqid edərkən Şəriəti “üçüncü yol” haqqında düşünür. “Hər kəsdən qabiliyyətinə görə, hər kəsə tələbatına görə” prinsipi ilə idarə ediləcək cəmiyyət qurmağın ideyası islam ideoloquna Platonun “İdeal dövlət” və ya Əl-Fərabinin “Xeyrixah şəhər” layihəsi kimi utopik görünür (3, s.40). Şəriəti “şüurluluğa” istiqamətləndirilən dindarlıqla qırılmaz əlaqəsi olan iqtisadi istehsalın inkişaf etdirilməsi və bu təsir vasitələri ilə istehlakı nizama salmağı mümkün və vacib hesab edir. Çox güman ki, Şəriəti hesab edir ki, mövcud tezisə yenidən işlənməsi onunla nəticələnə bilər ki, insan xoşbəxtliyinə çatmaq üçün asketizm yolu ilə getməlidir. Ona görə də o qeyd edir ki, islam hissi istəklərin həzzindən imtina etməyə çağırır.

Şəriətinin “şüurlu” istehsal və istehlak ideyası “islam hökumətinin” bir çox ideoloqları tərəfindən istifadə edilmişdir. 1978-1979-cu illər inqilabının qələbəsindən sonra İranda “hər kəsdən qabiliyyətinə görə, hər kəsə dindarlığına (möminliyinə) görə” prinsipinə müvafiq olan istehsalatın və istehlakın təşkilinə cəhd olunmuşdur. “İsrafi” istehlakın əleyhinə olaraq, “islamlaşma və iranlaşma” ilə əlaqədar Şəriəti qeyd etmişdir ki, “tovhid iqtisadiyyatı” Qərbdə mənimsənilmiş və onun tam əksinə İran cəmiyyətinə “təhrif edilmiş” formada iqtisadi əlaqələrə mənəvi zərər, güclə calanmışdır. İslam istehlakının idarəedici prinsipi daxili istiqamətli olmalıdır; bu prinsipi “Tanrı qarşısında qorxu” anlamı ilə xarakterizə etmək olar.

Şəriəti “bu istiqamətdə hərislikdən və asılılıqdan necə azad olmaq olar və Tanrıya necə müraciət etmək olar” haqda fikirlər söyləmişdir. İslam prinsipinin əsaslandırılmasından iqtisadi mənada ancaq istehlak sahəsində deyil, həmçinin əmək xarakterli əlaqələrdə də istifadə olunmalıdır. Şəriəti göstərir ki, bizim cəmiyyətimizdə əməklə münasibətin motivi işçinin Tanrıya yönəldilməsinə xidmət etməlidir. Öz növbəsində əmək isə dərk etmə və ruhlandırma yaratmalıdır ki, insan hətta heç bir şey əldə etməsə də, bunun üçün çalışsın. Sonrakı mərhələdə insan zəhməti dəyərləndirdikdə bunu Tanrının neməti kimi qəbul etməlidir.

Nəticə. Aparılan müqayisəyə yekun vuraraq belə bir nəticəyə gəlmək olar ki, Səid Qütb və Əli Şəriəti fəlsəfi-sosial ideyalarında ümumi cəhətlərlə yanaşı fərqli yanaşmalara da malik olmuşlar. Onların konsepsiyalarında təkzib edilməsi mümkün olmayan, hər ikisinin islamın yüksəlişi ideoloqları düşürgəsinə məxsus olmasını nəzərdə tutan çoxlu təmas nöqtələri var. Bununla belə, mütləq qeyd edilməlidir ki, Qütbün konsepsiyasının müəyyən məqamları nəinki köhnəlmişdir, həm də açıq-aşkar zərərliyə.

Birincisi, müxtəlif dinlərə mənsub insanların münasibətləri kifayət qədər mürəkkəb, eyni zamanda kövrək məsələdir. Əslində Hanqinqton sivilizasiyaların toqquşması layihəsini işləyərək müsəlmanlar və qeyri-müsəlmanlar

arasında aşılmaz səddin qurulması fikri müsəlmanların sivilizasiyon və siyasi özünütcridinə imkan yaradır. İkincisi, Əli Şəriətinin aktuallığını dərk etdiyi radikal müsəlmanlarla və dünyadakı kənar güclər arasında son dərəcə zəruri olan dialoqun çətinliyi göz qabağında idi. Üçüncüsü, Şəriətidən fərqli olaraq, Qütb cəmiyyətlə əlaqələrini zəiflədən, qapalı və sərt şəkildə strukturlaşmış təşkilat yaradan, küçə və meydanlarda böyük siyasi müqavimət potensialına malik olan seçilmiş qrupa daha çox önəm veridi. Bu cür hal isə ölkə üçün, xalq üçün həmişə çox zərərli nəticə ilə sona çatır.

ƏDƏBİYYAT SİYAHISI:

1. Aslanova R. N. *İslam və mədəniyyət*. Bakı: Azərbaycan Universiteti nəşriyyatı, 2002. – 405 s.
2. Əli Hicran Təbrizi. *İslamın gizli qalmış həqiqətləri*. Bakı: Məhdiyar nəşriyyatı, 2008. – 216 s.
3. Əllamə Təbatəbəinin hüsurunda 727 sual – cavab (Tərcümə edən Mir Cəfər Əyyubzadə). Bakı: Ülvi həyat nəşriyyatı, 2008. – 377 s.
4. Əsgərov E.M., Rəhimov N. Ə. *İslamın əsasları, fəlsəfə, tarix və əxlaq baxımından*. Bakı: Dini araşdırmalar mərkəzi, 2002. – 319 s.
5. Hüseynov H. B. *İran dini-siyasi və fəlsəfi fikrində "İslam inqilabı" konsepsiyası*. Bakı: Elm, 1989. – 225 s.
6. Hüseynov H. B. *Seyid Mahmud Taleqaninin dini -siyasi təlimi və sosial fəlsəfəsi*. Bakı: Səda, 2006. – 390 s.
7. İmanov H., Əhədov A., Əhmədli N. *Etnik dinlər və dünya dinləri*. Bakı: Elm, 2003. – 372 s.
8. *Qurani Kərim* (Tərcümə edən Mirzə Rəsul İsmayilzadə Duzal). Bakı: Əl-Huda nəşriyyatı, 2005. – 613 s.
9. Ali Şəriati. *Özə dönüş*. İstanbul: İstanbul-kitabevi, 1999. – 461s.
10. Richard Y. *Contemporary Shii Thought* – Keddie N. R. *Roots of Revolution: an interpretive History of Modern Iran*. New Haven-London: 1982. – 292 p.